

.....
government. Special emphasis is made on the causes of the emergence of critical views among the students on soviet reality and government's events, as well as how to prevent their emergence.

key words: a student, the political moods, the critical views, repatriates, «sovietization», collectivization, russification, repressions and underground groups (clandestine).

УДК 9.94 (043.2)

Ю.Б. Смольніков

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРІЇ В ПОЛІТИЧНИХ ЦІЛЯХ У ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ В УКРАЇНІ

У статті розглядається використання історії в боротьбі за маси з боку «національного» та «комуністичного» таборів у період перебудови в Україні. Показано практичне застосування історії як засобу політизації мас у боротьбі за владу.

Ключові слова: перебудова, міфологізація історії, політизація мас, політична боротьба, легітимність влади, ідеологія.

Із занепадом офіційної ідеології в СРСР у другій половині 1980-х рр. почав створюватись ідеологічний вакуум. Новою ідеологією, яка почала заповнювати його, став націоналізм. Нова ідеологія, звичайно, потребувала історичного обґрунтування. Цим пояснюється такий великий інтерес національно-патріотичних сил в усіх республіках зазначеного періоду до історії. Історія широко використовувалась у період перебудови як засіб політичної боротьби між комуністами і націоналістами. Вона виявилась одним із головних засобів політизації мас.

Період 1985-1991 рр. в українській історії ще не проаналізовано належним чином. Дослідженням цього періоду займаються, головним чином, політологи. Серед найбільш ґрунтовних праць, присвячених перебудові в Україні, можна виділити монографії А. Камінського, О.Гараня, В.Литвина, та Е.Вільсона [1]. Проблеми відродження історичної спадщини в них висвітлюються побіжно. Винятком тут може служити монографія А.Камінського, але й тут поза увагою автора залишається широкий масштаб «боїв за історію», використання її як політичного засобу легітимізації прагнень різних політичних сил. Автор зосереджується переважно на змінах в офіційній інтерпретації історії і діяльності товариства «Меморіал».

Завданням статті є показати на прикладі України доби перебудови використання історії різними політичними силами як засобу політичної боротьби.

Важливою працею для розуміння процесів національно-культурних відроджень, складовою частиною яких є перегляд усталених поглядів на історію, є монографія британського дослідника Е.Сміта «Національна ідентичність» [2]. Хоча в монографії не розглядаються безпосередньо проблеми націотворення в Україні зазначеного періоду, автор розкриває загальні напрямки цих процесів у Європі, в якій Україна також чітко вписується. Особливий інтерес для нашого дослідження мають спостереження автора щодо використання історичної пам'яті національними рухами в політичних цілях. Націоналізм, на думку Е.Сміта, створює міф ідентичності через відкриття історичної свідомості за допомогою апеляції до «золотої доби», до історичних символів і традицій, які зв'язують суспільство.

Іншою важливою працею для розуміння перегляду історичного минулого у період перебудови можна вважати монографію американського дослідника Г.Кона [3], в якій він дає історичну типологію націоналізмів. Г. Кон поділяє націоналізми на дві головні групи: «західні» та «східні». «Східний» націоналізм відрізняється від «західного» тим, що він робить великий акцент в націотворенні не на політико-економічній сфері, а на міфологізованому минулому. Рушійною силою в його ідеології виступає «культурницька» інтелігенція, для якої характерним є наголос на питаннях «славного» історичного минулого і відродження рідної мови. Також типовою рисою східного типу націоналізму, за думкою Кона, є комплекс меншовартості, який намагається компенсувати себе через самозахоплення. Як правило, це відбувається за допомогою історії. Складається таке враження, що Г.Кон писав свою працю не півстоліття тому, а в період перебудови, аналізуючи українські реалії.

З другої половини 1980-х рр. радянський лідер-реформатор М.Горбачов вирішив застосувати історію у політичній боротьбі проти консервативних опонентів у лавах

номенклатури. З цією метою було проголошено курс на заповнення «білих плям» історії, спрямований, перш за все, на викриття злочинної суті сталінізму і прив'язання до нього консервативних партійних функціонерів, які чинили опір перебудовним процесам. Таким чином, критика сталінської тоталітарної системи спричинила критику всіх тих, хто виявляв лояльність до тоталітаризму і не хотів перебудовуватись.

Десталінізація почалась у Москві і поступово поширювалась по всьому радянському простору. Радянське керівництво планувало розкритикувати лише «ексцеси» радянської системи, а не саму систему як таку. Горбачов проголосив гасло «назад до Леніна», яке означало, що радянська система в принципі є правильною, необхідно лише виправити помилки Сталіна, його відхилення від ленінського курсу. Переоцінка ролі Леніна в радянській історії була під табу фактично до кінця перебудови, оскільки ленінізм був в основі легітимності радянської влади. В перші роки перебудови розпочалась грандіозна компанія реабілітації «безпідставно репресованих» жертв сталінізму. Слід зазначити, що в першу чергу реабілітовували партійні кадри, які, якимось чином, попали у немилість і були репресовані. В Україні це були чекісти на кшталт І.Шварца або В.Манцева, які зарекомендували себе у боротьбі проти «української контрреволюції» у 1920-ті рр., але потім також попали під сталінську репресивну машину [4, с. 40]. Подібна реабілітація мала дати підґрунтя офіційним поглядам про «правильність» ленінізму і «помилковість» сталінізму.

Українське партійне керівництво проводило перегляд оцінки історичних постатей дуже обережно. Під реабілітацію підпадали, в основному, діячі радянського періоду, але ті, хто виступав проти російського правління ще за царату, як правило, ні. Тобто позитивне відношення до Росії, навіть царської, стало цінитись вище ніж вірність радянській владі. Подібні тенденції можна було побачити і в інших радянських республіках. [5]. Реабілітація борців проти царату автоматично потягнула б за собою реабілітацію їхніх політичних поглядів, сутністю яких було, в основному, відокремлення від Росії.

Із подальшим розвитком перебудови і послабленням ідеологічного тиску центру відбувалось пробудження громадської ініціативи в усіх радянських республіках. Національна інтелігенція створювала різноманітні культурологічні організації, однією з головних цілей яких був перегляд усталених поглядів на історичне минуле. Поступово ці культурологічні організації політизувались і перетворювались у політичні партії. Історія широко використовувалась для обґрунтування ідеології новостворених політичних партій, тобто спрямовувалась для досягнення конкретної політичної мети. Так, наприклад, у програмі Демократичної партії України, прийнятій у 1990 р., підкреслювалось, що в основі політичних прагнень українців лежать «вічеві традиції княжих часів, традиції Запорозької козацької республіки, досвід будівництва української державності в першій половині ХХ століття» [6, с. 29]. У програмі Української національної партії, прийнятій у жовтні 1989 р., дається історичний екскурс у минуле України з метою висвітлення незаконності перебування республіки під російською владою. У зверненні Уманського відділення Руху, яке було присвячене 500-й річниці заснування Запорозької Січі, наголошувалось, що, відзначаючи цю подію, «ми відмічаємо неухильний рух нашого народу до волі, самостійності, незалежності» [7, с.7].

Одним із ключових питань ідеології національного табору, спрямованих на формування історичної свідомості і політизацію мас, була проблема походження українського народу. Тут для досягнення політичних цілей були взяті на озброєння теоретичні розробки М.Грушевського та його школи, а саме: ідеї про самобутність українського народу, відокремленість української історії від російської, і, значить, повне і навіть монопольне право українців на спадщину Київської Русі. Тобто наголошувалось, що прагнення до незалежності має міцне історичне підґрунтя. Комуністи, навпаки, пропагували погляди на Київську Русь як спільну спадщину трьох братніх слов'янських народів. Тут також простежується конкретна політична мета – якщо колись були разом, то і зараз не варто розривати природну єдність [8].

В Західній Україні широкої популярності з другої половини 1980-х рр. набули теми історії Січових стрільців, УГА, ЗУНР, УПА, які використовувались лідерами національного табору для політичної активізації мас. Але на Сході України вони успіху не мали, оскільки здавались чужими для ментальності східного українця. Тому західні українці після невдалих спроб пропаганди вищеназваних тем у східних регіонах звернулись до зрозумілих східному українцю об'єднуючих міфів про козацтво, хоча ця тема мало пов'язана з історією Західної України. Цими прагненнями пояснюється активна участь західних українців у відзначенні 500-річчя Запорозької Січі. Святкування цього козацького ювілею було широко використано

національними табором для пропаганди ідеалу братерства серед українців, їхньої політичної спорідненості. Підкреслювався незалежний характер козацької спільноти, її слава і гідність, демократичність та індивідуальність на відміну від російського колективізму, деспотизму і рабської покірливості. Все це спрямовувалося на пропаганду окремішності українського історичного процесу і відіграло певну роль у пробудженні національної свідомості. Наголос робився на естетичних та етичних аспектах, на пробудженні у сучасного покоління гордості за своїх предків, бажанні ідентифікуватись з колишніми героями. Тут ми бачимо спробу інтелігенції відродити колективну гідність українців, прищепити їм розуміння, що вони заслуговують кращої долі. Партноменклатура, у свою чергу, спробувала за допомогою історії козацтва розколоти український національний рух. З цією метою партійні газети почали публікувати матеріали, в яких наголошувалося на антиуніатських рисах козацького руху [9, р. 160].

Не менш міцним чинником у розвитку національної свідомості українців стало проведення опозицією широких громадських акцій на вшанування загиблих під час голоду 1933 р., оскільки спільне лихо сприяє консолідації етнічної спільноти не менше, ніж спільна слава. Наголос робився на штучному характері голоду. Голод розглядався, на відміну від комуністичного трактування, як акт геноциду українського народу [10]. Доведення штучності голоду давало національним силам необхідне ідеологічне підґрунтя для вимог незалежності з метою уникнення подібних акцій з боку Москви у майбутньому.

Популярною темою серед українських радикалів часів перебудови було також колоніальне минуле. Наголошувалося, перш за все, про колоніальну політику Росії щодо України. Переяславська рада стала зображуватись як одне із найбільших лих, які спіткали Україну на шляху її довгої історії. Підкреслювалося, що Переяславська рада позбавила Україну волі та державності, започаткувала добу колоніальної експлуатації [11]. Звідси напрашувався політичний висновок – щоб покінчити з колоніальною експлуатацією, треба покінчити із союзом з Росією, тобто отримати незалежність. На думку відомого американського дослідника націоналізму Роберта Кайзера, риторика колоніальної експлуатації є дуже типовою для всіх національних рухів за незалежність Іспанський філософ Х.Ортега-і-Гассет зазначав, що, на думку каталонців та басків, їх гноблять інші народи Іспанії. Ці твердження не відповідали реаліям, а мали, перш за все, чітко виражений політичний контекст – надати легітимності боротьбі за незалежність. Як бачимо, Україна не була виключенням з правила. Подібний до українського радикального руху наголос на колоніальній експлуатації робився національними силами і в усіх інших радянських республіках другої половини 1980-х-початку 1990-х рр. [5]

Питання колоніальної експлуатації підняло питання легітимності російської та радянської влади. Актуальним стало питання: чи добровільно Україна увійшла до складу Росії, чи була насильно приєднана. Доведення другого варіанту надавало національному табору необхідне ідеологічне підґрунтя для домагання незалежності. Звідси зрозумілими виглядають спроби опозиції довести, що Переяславська рада була, по суті лише тимчасовим військовим союзом, а не угодою про «возз'єднання». Таким чином, приєднання Східної України до Росії втрачало легітимність. Що ж до Західної України, то тут національний табір використав приклад республік Прибалтики, які визнали славнозвісний пакт Ріббентропа-Молотова позбавленим юридичної сили, оскільки він був нав'язаний волі народів цих республік. Оскільки Західна Україна також була жертвою цього пакту, то з цього виходило, як і у випадку з прибалтами, що радянські війська не захистили відповідні території від німців, а навпаки, окупували їх за домовленістю із фашистською Німеччиною [12]. Доведення факту окупації позбавляло радянську владу легітимності в західних регіонах України.

Комуністична партія України також досить широко використовувала історію Другої світової війни як засіб політичної боротьби зі своїми ідеологічними опонентами з національного табору. Особливо популярними в комуністичній пресі часів перебудови стали теми, пов'язані з історією ОУН-УПА, оскільки на більшості території республіки у населення, завдяки довгим рокам комуністичної пропаганди, сформувалося негативне ставлення до визвольного руху в Західній Україні як до «буржуазно-націоналістичного». КПУ вирішила використати це упереджене ставлення більшості українців до бандерівців. З цією метою редакції підконтрольних партії газет отримали накази підготувати матеріали, в яких мало бути зображено співробітництво бандерівців з гітлерівцями, а також проведено відповідні паралелі з сучасними прихильниками реабілітації ОУН, перш за все із лідерами Народного руху України за перебудову [13, арк. 19-21]. Тобто головним завданням цих матеріалів було не стільки

.....
 викриття «злочинної сутності бандерівського руху» (про це вже досить багато писалось в роки «застою»), скільки дискредитація тих політичних сил, які хотіли зобразити бандерівців як патріотів України.

Активно використовували історію в Україні періоду перебудови і сепаратистські рухи на Сході та Півдні республіки. Тут, перш за все, ми бачимо спроби обґрунтувати за допомогою посилення на історію легітимність прагнень відокремитись від України. Так, наприклад, в Одесі було створено «Демократичний союз Новоросії», який намагався за допомогою історичних аргументів довести самобутнє походження місцевого етносу і, відповідно, право на незалежне існування. Подібні спроби, «підкріплені» історичними фактами, використовувались також і для обґрунтування вимог для створення Донецько-Криворізької та Кримської республік [14].

Сепаратистські тенденції спровокували відповідь з боку національного табору, який також використовував історичні аргументи для спростування поглядів своїх опонентів. Так, офіційний орган Руху газета «Слово» спробувала довести, що Севастополь, перш, ніж стати «містом російської слави», був «містом давньоукраїнської слави», а Одеса була «споконвічним українським містом» [15].

Характерною рисою українських неофіційних істориків доби перебудови було широке занурення у романтизацію історії. Історія України зображувалась завжди як «славна», її герої – «великі», але стосовно до них чиняться несправедливості і обман з боку сусідніх народів, перш за все, Росії. Тобто невдачі українського націотворення цілком пояснювалися зовнішніми причинами. Тут ми бачимо відсутність критичного підходу для аналізу політичних вад українців. Однак, така міфотворчість є універсальним явищем для періодів націотворення і в інших країнах. Періодам національного відродження взагалі властиве некритичне ставлення до минулого і романтизація історії. З психологічного погляду це цілком зрозуміло. Народ, який утверджує себе, шукає зразків для наслідування, а комплекс неповноцінності, який, природно, сформувався за довгий період перебування у складі імперії, вимагає психологічної компенсації. Історичний пошук ведеться не стільки у напрямку істини, скільки у напрямку, вигідному певним політичним силам. Історія починає широко використовуватись для обґрунтування політичних цілей і політизації мас.

В останні роки перебудови, із послабленням легітимності московської влади, українська партноменклатура стала шукати нових форм обґрунтування свого панівного становища. З метою збереження політичної влади вона вирішила за доцільне прийняти ідеологію своїх опонентів із відповідним трактуванням історичних подій. Як наслідок, вийшла досить парадоксальна ситуація, коли колишній головний ідеолог КПУ, який раніше боровся проти «націоналістично-буржуазної» інтерпретації української історії, тепер став її відкрито пропагувати [16]. Подібне перефарбування партеліт із комуністичних у націоналістичні, з прагматичною метою залишитись при владі, відбулось і в інших радянських республіках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Камінський А. На перехідному етапі. – Мюнхен, 1990; Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993; Литвин В. Політична арена України. – К., 1994; Kuzio T., Wilson A. Ukraine: Perestroika to Independence. – Edmonton, 1994.
2. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223с.
3. Kohn H. The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background. – N.Y., 1945. – 321р.
4. Радянська Україна. – 1989. – 13 березня.
5. Olcott M. Perestroika in Kazakhstan // Problems of Communism. – 1990. – July.
6. Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 192с.
7. Червона калина. Видання уманської організації РУХу. – Умань., 1991.
8. Правда України. – 1991. – 7 августа.
9. Plochy S. Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute. In: The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia (Ed by S. Frederick Starr). – N.Y. – 1994. – 456р.
10. Kuzio T. Independent (Samizdat) Press in Ukraine under Gorbachev // Soviet Analyst. – 1990. – September.
11. Корнієвський О. Актуальні проблеми історії України на шпальтах неофіційної преси // Філософська і соціологічна думка. – 1990. - № 12. – С. 3-12.
12. Українське слово. – 1990. – 13 травня.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 55. – Спр. 6667. – Арк. 19-21.
14. Літературна Україна. – 1990. – 1 листопада.
15. Слово. – 1991. – Ч. 3.
16. Голос України. – 1991. – 14 липня.

.....

Смольников Ю.Б. Использование истории в политических целях в период перестройки в Украине.

В статье рассматривается использование истории в борьбе за массы со стороны «национального» и «коммунистического» лагерей в период перестройки на Украине. Показано практическое использование истории как средства политизации масс в борьбе за власть.

Ключевые слова: перестройка, мифологизация истории, политизация масс, политическая борьба, легитимность власти, идеология.

Smolnikov Iurii. The Use of History for Political Aims in the Perestroika Years in Ukraine

The article reveals how the communist and the nationalist camps used history in their struggle for the masses in the perestroika years in Ukraine. The author shows the practical use of history as a means of politicization of the masses.

Key words: perestroika, mythologization of history, politicization of the masses, political struggle, legitimacy, ideology.